

KÖTÜLÜK PROBLEMİ KARŞISINDA ETKİLİ ÖĞRETİ: HİKMET ve ADALET

"Hakka riayet etmek, düzenli ve dengeli davranmak, her şeyi yerli yerine koymak, her hak sahibine hakkını vermek" gibi anlamlara gelen adalet kavramı hikmet kavramıyla birlikte kötülük problemi karşısında savunulabilecek fikirlerin tam da merkezinde yer alacak bir ağırlığa sahiptir.

Emine ÖĞÜK*

□ Kötülük konusunun felsefe tarihini uzun süre işgal eden ve inancı etkileyen noktası, "Kötülük Problemi ve Theodise" başlığı altında tartışılan ve adil bir yaratıcının varlığıyla evrende bulunan kötülüklerin bir arada bulunamayacağını savunan yaklaşımdır. Buna göre kötülük, yaratıcının varlığını, adaletini, kudretini veya iyiliğini ortadan kaldıran bir problemdir. Eğer mutlak adalet ve kudret sahibi hakim bir yaratıcı varsa âlemde kötülüklerin olmaması gerekir; çünkü sınırsız kudret sahibi iyi bir yaratıcı evrendeki kötülükleri yok etmeye muktedirdir. Eğer evrende kötülükler varsa -ki vardır- o halde zikredilen sıfatlara sahip bir yaratıcı olamaz. Yaratıcının iyi olduğu hükmü O'nun tarafından yaratılan şeylerin de iyi olması gerektiği fikrini beraberinde getirdiğinden, tabiatıta kötü olarak adlandırılan şeyler sahipsiz kalmaktadır.¹ Çünkü bu anlayışa göre mutlak iyi olan yaratıcı, evrendeki kötülükleri ortadan kaldırmak zorundadır.²

Din felsefesinde, bu probleme cevap bulma çabasına genel olarak "teodise" denilmiştir. "Teodise" kavramı, Grekçe'de Tanrı ve adalet anlamına gelen iki kelimenin birleşmesinden oluşmuştur.³ "Hakka riayet etmek, düzenli ve dengeli davranmak, her şeyi yerli yerine koymak, her hak sahibine hakkını vermek" gibi anlamlara gelen adalet kavramı hikmet⁴ kavramıyla birlikte kötülük problemi karşısında savunulabilecek fikirlerin tam da merkezinde yer alacak bir ağırlığa sahiptir. Yaratılıştaki bir denge ve ölçü bulunduğu, göklerin ve yerin adalet ile ayakta durduğu dikkate alındığında, bu kavramların ön plana geçme sebepleri daha da anlaşılır hale gelecektir. Yaratıcının isimleri arasında da yer alan bu iki kavram, yaratıcının adaletini zedelemeyen kötülük problemini izah etme noktasında bize ışık tutacaktır.

Bu problemin İslâm düşüncesine yansımada hayır ve şer tanrısı olmak üzere iki tanrının var olduğuna inanan Senevîler ve Mecûsîler ile yapılan tartışmaların rolü vardır. Sözü edilen din mensupları müslüman âlimlere "âlemde var olan şerrin yaratıcısı kimdir, dünyada insanlara acı veren kötü olayların kaynağı nedir" tarzında sorular sormuşlardır.⁵ Yine farklı din ve inanç grupları tarafından âlemdeki kötülüklerin varlık sebebi sorulmuş, insanları kötülüğe çağıran şeytan ile

zehirli ve yırtıcı hayvanların dünyada niçin bulundukları konuları gündeme gelmiştir.⁶

İslâm mezhepleri bu sorular karşısında farklı yaklaşımlara sahip olmuştur. Bunlar arasında "âlemde gerçekte şerrin olduğu/olmadığı, âlemde var olan şerhlerin yaratıcısının Allah olduğu/olmadığı,⁷ ilâhî iradenin takdir sonucunda gerçekleşen şerhlerin yaratılmasının bir hikmet ve amaca dayandığı/dayanmadığı"⁸ şeklinde birbirine muhalif bakış açılarını görmek mümkündür. Belli noktalardaki bu fikir ayrılıklarına rağmen İslâm âlimleri yaratılan şeylerin dünya ve ahirete yönelik mutlaka bir hayır içerdiği konusunda birleşmiştir.

Bu makalede kâinata düzensizlik ve bozuklukların sebebi, bunların kaynağının nereye dayandığı, âdil ve kudret sahibi bir yaratıcının kötülükleri neden ortadan kaldırmadığı sorularına cevap arayarak bunların Allah'ın adaletiyle olan ilişkisi ortaya konulacaktır.

Kötülüklerin Varlığı ve Mahiyeti

İyiliğin zıddı olan ve Arapça "şer" karşılığında kullanılan kötülük kavramı "herkesin hoşlanmadığı ve uzak durduğu şey" diye tanımlanır.⁹ İslâm düşüncesinde hayrın zıddı olarak görülen ve kötülük ve çirkinlik gibi anlamlara gelen "şer/kabîh" kelimesi¹⁰ Kur'an-ı Kerim'de büyük oranda insanların bazı olumsuz fiillerine nispet edilmiştir. İnsanın şer olarak değerlendirilen fiilleri arasında cimrilik göstermek,¹¹ akletmemek,¹² insanlara vesvese vermek,¹³ üfürükçülük yapmak,¹⁴ kıskançlıkta (hased) bulunmak¹⁵ gibi davranışlar sayılmaktadır. Bunlar arasında en şerli fiil sahipleri olarak küfür ve şirkte bulunan kişiler¹⁶ ve münafıklar¹⁷ zikredilmiştir. Bu kimseler, inkârları sebebiyle Allah'ın lâneti ve gazabını hak etmişlerdir.¹⁸ Hadislerde de âyetleri teyid mahiyetinde toplumda fitne ve fesat çıkarıp ilâhî buyruklara aykırı davranmak şer kabul edilmiştir.¹⁹ Söz konusu şer unsurlarının büyük oranda insanın işlediği fiiller neticesinde ortaya çıkan bir sonuç olduğu dikkat çeker. O halde bunlar bizatihi varlıkları açısından değil, bu sonuçları hak eden kimselerin tutumlarının sebep olduğu netice olmaları açısından kötü nitelmesi-ne maruz kalmışlardır.

Kötülük problemi hakkında

Yaratma ve takdir açısından kötülük Allah'a izafe edilmekle birlikte kötülük vasfını alarak olumsuz bir değer kazanması, o nesnelerin taşıdıkları vasıflar, o nesnelerin sonradan kazandığı değerler veya o nesnelere yüklenen anlamla alakalı kabul edilmiş ve bu nedenle yaratıcıya nispeti uygun görülmemiştir.

fikir beyan eden düşünürler genellikle iki tür kötülükten söz etmiştir:

1. Doğal (Tabii, Fiziksel) Kötülük: Deprem, sel, heyelan, kıtlık, kuraklık, kasırga gibi doğal âfetler yanında körlük, sağırlık, dilsizlik, sakatlık, ölümcül hastalık ve delilik gibi insanda bulunan eksiklikler fiziksel kötülük başlığı altında incelenen kötülük türleridir.²⁰

2. Ahlâkî Kötülük: Ahlâkî kötülük insanda bulunan bencillik, hırsızlık, yalan, kıskançlık, açgözlülük, acımasızlık, aldatma ve korkaklık gibi zaaflardır.²¹ Bu tür kötülük, hem hırsızlık ve yalan gibi ahlâkî yanlış davranışları, hem de bencillik ve nefret gibi karakter zayıflıklarını içermektedir.²²

İslâm âlimleri şerri mutlak ve izafi şer şeklinde iki kısma ayırarak incelemiş olmakla birlikte âlemde mutlak mânada şerrin olmadığı, hastalık, fakirlik, tabii afet ve musibetler gibi izâfî şerhlerin bulunduğu görüşü hakim görüştür. Eş'ariyye âlemde şer olarak nitelenen olayların gerçekte şer olmadıklarını, bunların şer olduklarına dair düşüncenin insanın bunları şer diye nitelenmesi ve algılamasıyla ilişkili olduğunu kabul etmiştir.²³ Günümüzde tartışılmaya devam edilen çeşitli konular tarihte de şerrin kaynağı ve Allah ile münasebetinin konu edildiği çeşitli sorular halinde kendini gösterir. Bu soruları şöyle özetlemek mümkündür: Hikmet sahibi olan Allah neden şeytanı yaratarak âlemde şerrin ortaya çıkmasına izin vermiştir? İnsanı niçin cennetten çıkarıp dünyaya göndermiş ve yeryüzünde kötülük yapmasına fırsat vermiştir? Allah neden çocuklara ve masum insanlara acı çektiirmektedir? İnsanların âhirette ceza çekmeleri için cehennem neden var edilmiştir?²⁴ Bu ve benzeri sorular kötülüklerin kaynağı problemini izah etmeyi gerektirmektedir.

Kötülüklerin Kaynağı

Herşeyin sahibi olan Yüce Allah kâinat ve içindekilerin de yaratıcısıdır. Şu halde kâinatta bulunan

Meydana gelen olaylarda kişisel sorumluluk ve iradenin payı yok sayılmadığından, insan yaşadığı bu kötü durumu düzeltme ve daha iyi imkânlarla kavuşma şansına her zaman sahiptir.

pislik, şeytan, çirkinlik gibi kötü şeyler de bir realite olarak kabul edildiği taktirde bu "her şey" içindeki yerini alacağından mutlak bir dille Allah'a izafe edilmek suretiyle ilâhî fiillerin bir vasfı kabul edilebilir mi? Bu soruya verilecek "evet" cevabı, kötülüğün failinin de kötü olacağı düşüncesine götüreceğinden yaratıcının da kötü olarak nitelenmesi sonucunu doğuracaktır. Oysa Kur'an'ın uluhiyet telakkisine

göre Yüce Allah kullarına zulmetmeyen, merhamet ve hikmet sahibi bir yaratıcı olarak dikkat çeker.²⁵ Bu noktada işaret edilmesi gereken hassas ayrımı İmam Mâtürîdî "şerri (kötülüğü) yaratmak şerir (kötülük sahibi) olmayı gerektirmez"²⁶ sözleriyle temellendirmiştir. Burada yaratma ve takdir açısından kötülük Allah'a izafe edilmekle birlikte kötülük vasfını alarak olumsuz bir değer kazanması, o nesnelerin taşıdıkları vasıflar, o nesnelerin sonradan kazandığı değerler veya o nesnelere yüklenen anlamla alâkalı kabul edilmiş ve bu nedenle yaratıcıya nispeti uygun görülmemiştir.

Kötülüklerin Varlık Sebepleri

Kötülüklerin varlık sebeplerini incelerken tabi ve ahlâkî kötülükleri ayrı ayrı değerlendirmek yerinde olur. Ahlâkî kötülük, büyük oranda insanların kendi eylemlerinden, ihmallerinden, hata veya günahlarından kaynaklanır. Burada sorulabilecek soru, belki şu olabilir: "Yüce Allah'ın insanları kötülük işlemeye müsait bir şekilde yaratması ya da kaderin baskısıyla kötülüğü işlemek zorunda bırakması kul tarafından işlenen kötülüklerden sorumlu kılınmasını gerektirir mi?"

Kulun işlediği fiillerden yaratıcının sorumlu olması için kulunu bu fiilleri işlemeye zorlamış olması gerekir. Oysa, Allah kullarına iyi ve kötüyü açıklamış, onları iyi ve kötüyü birbirinden ayırabilecek bir vasıfta yaratıktan sonra on-

Allah kullarını kötülük işlemeye mecbur bırakmaz. O halde kul tarafından gerçekleştirilen kötü fiiller kendi kazanımlarının bir sonucudur.

Şeytan Tasviri

ları iyi olanı yapmaya teşvik etmiş, zihni kapasitelerine de iyi olanı kötü olana tercih etme duygusunu yerleştirmiştir. İnsan sonunda ceza göreceği hiçbir fiilini ilâhî zorlama sonucu gerçekleştirmez. İnsanın bir şeyin hem kendisini hem de zıddını yapmaya muktedir olması özgür oluşunun delilidir. Bütün bu yönlendirmelere rağmen yine de kötü olanı tercih eden kişinin sorumluluğu kendisine aittir.

İnsanlarda bulunan arzuların baskısı, gaflet, öfke, acelecilik, tarafgirlik²⁷ gibi nedenler ahlâkî anlamda kötülük işlemenin gerekçelerini oluşturur. Bütün bu sebeplerin kişinin kendi fiili olduğu ortadadır. O halde günah ve kötülüğün sebebi de kader değil, kulun kendi tasarrufudur. Yoksa Cenâb-ı Hak insanlara kader gücüyle zorla günah işletip sonra da onu cezalandıracak değildir.

Allah kötülüğü ne murad eder ne de ondan razıdır. Yüce yaratıcının iyilikleri emredip kötülükleri yasakladığını beyan eden âyetler olduğu gibi²⁸ kullarının doğru yoldan sapmalarından razı olmadığına dikkat çeken âyetler de vardır.²⁹ Demek ki, Allah kullarını kötülük işlemeye mecbur bırakmaz. O halde kul tarafından gerçekleştirilen kötü fiiller kendi kazanımlarının bir sonucudur.

Deprem, sel ve sakat doğumlar gibi tabi kötülüklerin varlık sebepleri ve hikmetlerine ilişkin olarak, insanlar için dünyada "imtahan ve eğitim" sebebi olması, musibetlerle yüzleşen kimselerin bundan önemli dersler çıkarması, insanlara dünyanın geçiciliğini ve gerçek hayat olan ahirete odaklanmayı hatırlatması gibi nedenleri zikretmek mümkündür. İnsanların bu belâ, sıkıntı ve âfetlerin üstesinden gelememesi, doğumdan kaynaklanan hastalık ve kusurları tedavi edememesi, insanlara âciz olduklarını göstermek içindir. Bu acziyet zor zamanlarda her şeyin sahibi olan gerçek varlığa sığınmak gerektiğini hatırlatarak kişiyi yaratıcısına yaklaştırır.³⁰

Dolayısıyla dünyada karşılaş-

Cenâb-ı Hak insanlara dünyada yaşarken mükâfat ve cezayı hatırlatan öğütçüler göndermek suretiyle onlara kötü isteklerden ve gayr-i meşru zevklerden uzak kalmayı tavsiye eder. Bu anlamda ölüm ve ahiretin varlığı dünyada insan davranışlarını ve ahlâkını şekillendirmeye yardımcı olmaktadır.

tarlık, merhamet gibi güzel ahlâk vasıflarını kazanmaya vesile olmaktadır. Bu musibetler kendilerine bir belâ isabet etmediği halde buna şahit olanlar için de katkı sağlamakta, onları ahlâk ve karakter yönünden olgunlaştırmakta, epistemolojik açıdan bilgilenmelerine, sosyolojik açıdan ise birbirini tanıyıp, insanlar arasında dayanışma ve kaynaşma ruhunun artmasına ve toplum içindeki bağların kuvvetlenmesine imkân vermektedir.

Netice itibariyle tabi kötülüklerle yüzleşen birey bu imtihanda hem sinanmakta ve ders almakta hem de yakın ve uzak çevresindeki insanlar da bu yaşananlardan hissedar olmaktadır.³¹ Bu çerçeveden bakıldığında bazı kişiler tarafından kötülük olarak değerlendirilen ölüm, şeytan, cehennem gibi konular da anlam kazanmaktadır. Allah'ın rızasına uygun olarak güzel bir hayat yaşayan kimseler için ölümde birçok faydalar vardır: Bir kere ölümün varlığı dünya hayatında yaşayan insan unsurunu terbiye etmektedir. Ölümün ve ölümden sonraki hayatın bulunmadığı bir yaşam tüm hayatı sadece dünya ile sınırlı kabul edeceği için çok daha çirkin bir boyut kazanacaktır. Cenâb-ı Hak insanlara dünyada yaşarken mükâfat ve cezayı hatırlatan öğütçüler göndermek suretiyle onlara kötü isteklerden ve gayr-i meşru

Kulun işlediği fiillerden yaratıcının sorumlu olması için kulunu bu fiilleri işlemeye zorlamış olması gerekir. Oysa, Allah kullarına iyi ve kötüyü açıklamış, onları iyi ve kötüyü birbirinden ayırabilecek bir vasıfta yarattıktan sonra onları iyi olanı yapmaya teşvik etmiş, zihni kapasitelerine de iyi olanı kötü olana tercih etme duygusunu yerleştirmiştir.

zevklerden uzak kalmayı tavsiye eder. Bu anlamda ölüm ve ahiretin varlığı dünyada insan davranışlarını ve ahlâkını şekillendirmeye yardımcı olmaktadır.

Şeytanın varlığı ve insanları kötülüklerle sürüklemesi de ayrıca tartışma konusudur. Acaba şeytan insanlara tuzak kurmak ve kötülükleri tahrik etmek suretiyle insanı kötülükleri işlemeye zorlamakta

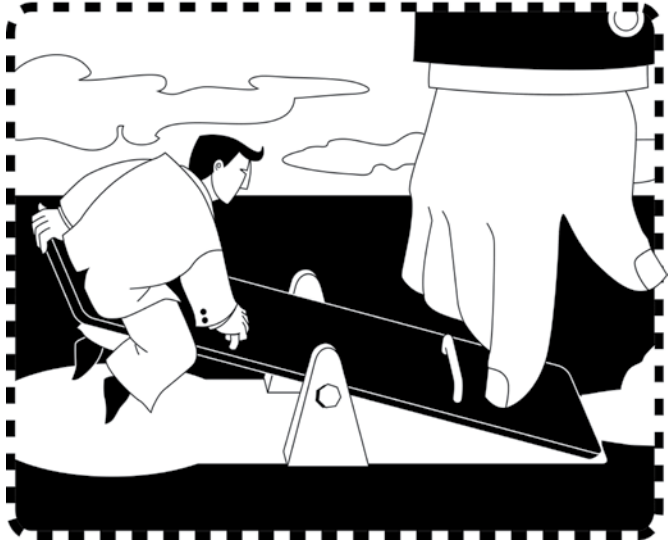
mıdır? Aslında insan şeytanın davetine ve nefsinin isteklerine uyarak fiilini kendi iradesiyle gerçekleştirmektedir. Fâil olarak da şeytan ya da nefis değil kendi iradesi devreye girmektedir; çünkü insanın, şeytanın çağrısına uyma ya da uymama serbestiyeti vardır.

Kur'an şeytanın kendisini değil, onun tarafından işlenen fiilleri şer olarak nitelendirir. İçki, kumar, fal okları,³² düşmanlık ve buğz,³³ kalplerin katılaşması³⁴ gibi çirkin ve şer olan şeyleri emreden şeytan³⁵ irade zayıflıklarından yararlanarak kötü amelleri süslü göstermek suretiyle³⁶ insanları saptırmak istemektedir. Bu, insanlar üzerinde mutlak bir tasarruf hakkı değildir. İnsan şeytan ve nefsinin bir takım hileleri karşısında korunma imkânına her zaman sahiptir.

Burada şeytan insanın gerçekleştirdiği kötülüğün fâili değil, sadece davetçisi konumundadır. Aklını kullanan insan bunların kandırmalarına aldanmaz, vesveselerin şeytana ait olduğunu kolaylıkla anlayıp hemen onlardan yüz çevirebilir.

Konu çerçevesinde şeytanın başkalarını kötülüğe sürüklemadaki rolünden ayrı olarak şeytanın varlığı ve yaratılışı da sorgulanmaktadır. Şeytanı yarattıktan sonra, onda isyan edecek kibrin oluşmasına ve insanları kötülüğe sürüklemesine izin veren yaratıcının, şeytan tarafından işlenen kötülüklere bir katkısının olup olmayacağı tartışılmıştır. Bu soruya "evet" cevabını vermek mümkün değildir. Zira isyan edebilme kudretine sahip olan şeytan akıl ve iradeden yoksun bırakılmış değildir. Hal böyle olunca şeytan ilâhî bir yönlendirmenin mahkûmu değil, kendi tercih ve iradesinin kurbanı olmuştur.

Şeytan imtihanın tamamlayıcı unsurlarından biri olarak yaratılmıştır.³⁷ Mâtürîdî, şeytanın insana kötülük karşısında sürekli uyanık olması noktasında yardımcı ol-

duğunu, onu gafletten uzaklaştırarak gerçek koruyucu olan Allah'a yönelmesine teşvik ettiğini ifade etmiştir.³⁸ Kötülük- lere davette bulunan bir hasımla uğraşmak zorunda kalan insan her an tetikte duracak ve uyanık olmanın yollarını arayacaktır. Bu nedenle şeytan veya nefis insanın dünyada daha dikkatli olmasına ve temkinli bir hayat sürdürmesine yardım eder. Böylelikle insanoğ-

lu bu ezeli düşmanına karşı verdiği mücadele ile yaratıcı katında yüksek dereceler elde eder. Bütün bunlara bakıldığında çirkin ve şer olan şey, şeytanın yaratılması değil, ona tabi olarak şeytanın oyuncağı haline gelen insanın iradesidir.

İnsanların büyük cezalar göreceği cehennemin varlığının hikmetine dair de ikna edici açıklamalar yapma imkanı vardır. Yüce Allah kullarına kurtuluşu ve ebedî hayatı kazanmanın yollarını göstermiştir. Buna rağmen kendi irade ve tercihleriyle kötüye yönelen kimseler varacakları sonuçları önceden tayin etmiş olurlar. Hak eden kimse için ilâhî azab adaletin tahakkuku açısından bir gereklilik hatta bir zorunluluk olarak kendisini gösterir: İlâhî ceza, kötülüklerden sakındırma amacına yöneliktir. Dünyada iyi işler yapan kimselerin kötülük yapanlardan ayrı olarak mükâfat göreceği bilgisi iyiliklere teşvik gayesi taşır. Diğer taraftan günahları sebebiyle ceza gören kimseler için bu azap, günahlardan temizlenme vesilesi olur.

Sonuç itibarıyla; kötülüğün ilâhî adaletle bağdaşmayan bir problem olarak yansıması ya fizik âleminin kriterleriyle metafizik âlemi değerlendirmekten veya

yaratıcı ile yaratılan varlıklar arasındaki ilişkiyi doğru biçimde kuramaktan kaynaklanmaktadır. Bu iki hususa dikkat ederek probleme yaklaşıldığında çözüme ulaşmak daha kolay hale gelecektir.

İslâm düşüncesinde kötülük

problemi ve yanlış kötülük algıları karşısında geliştirelebilecek en etkili öğreti olan hikmet ve adalet öğretisi, yeryüzünde insanoğlunun kulluk bilinci ile Allah'ın mutlak iradesi arasındaki dengeyi kurma noktasında büyük bir öneme sahiptir. Konuyu yalnızca bir doğa olayı olarak görme, acı ve ölümleri de sadece bu olaylarda tedbirini almamaya bağlama eğilimi ne kadar eksikse, yukarıda sayılan gerekçeler dikkate alındığında sosyal eşitsizlikleri ilâhî bir taksimat ve kaderin sonucuna bağlamak, doğal felâketler ve deprem hadiselerini de bütünüyle Allah'ın bir cezalandırması olarak yorumlamak da o oranda isabetten uzak olacaktır.

Hikmet ve adalet öğretisine göre bu dünyada tecrübe edilen ve anlamı tehdit eden kötülükler ilâhî adalet açısından anlamlı ve makul hale gelmektedir. Buna göre kötülüklerin iyiyi kötünden ayırma bilinci oluşturarak iyyinin değerini ortaya çıkarma, özgür iradeyi gerçekleştirme, Allah'ın varlığına işaret etme, dünyanın estetik görünümünü tamamlama, kulları eğitime sağlıklı inanç kazandırma gibi bir çok hikmetli sonuçları vardır. Yaşanan olaylara anlam atfetme, bu tecrübelerin ilâhî düzenin bir gereği veya parçası olarak yorumlanması suretiyle gerçekleştirilir. Olayların arkasında bir düzenin olduğunu bilmek, insanın başına gelen ölüm, yaralanma, sel, deprem gibi talihsizlik olarak algılanan tecrübelerin hikmetini ortaya koymaktadır.³⁹ Hayatın beraberinde getirdiği fizikî âfetler ve ahlâkî sıkıntılar ilâhî hikmetin ve kulluk sınavının bir yansıması olarak kabul edildiğinde, onları iyimserlik ve sabırla göğüslemek ve hayata pozitif bakmak daha kolay olmaktadır.

Hikmet ve adalet öğretisi, "insan hangi durumda yaşarsa yaşasın her durumun sonuçlarına mutlaka katlanmalıdır" tezini kabullenmeye kimseyi mecbur bırakmaz. Meydana gelen olaylarda kişisel sorumluluk ve iradenin payı yok sayılmadığından, insan yaşadığı bu kötü durumu düzeltme ve daha iyi imkânlarla kavuşma şansına her zaman sahiptir. İnsan düşünce ve iradesini kullanarak çocuk ölümleri, hastalıklar, kazalar karşısında çeşitli önlemlere başvurabilmekte veya deprem gibi felaketlerin zararlarını hafifleterek etkisini azaltabilmektedir. Kişinin olayların seyrinde ve niteliğinde değişim yapma gücüne sahip olduğu ilke olarak benimsendiğinde problemler karşısında elden geleni yapma konusunda da gayret edecek, bu gayreti sayesinde zorlukların üstesinden gelmeyi başaracaktır.■

D İ P N O T L A R

1. Bkz. Cafer Sadık Yaran, Kötülük ve Theodise, Ankara 1997, s. 22.
2. Problemi mantıksal bir önerme halinde formülleşiren ilk düşünür, Epicurus (MÖ. 270) olmuştur. Ondan sonra onsekizinci yüzyıl İngiliz filozofu David Hume (ö. 1776) ve çağdaş filozoflardan J. L. Mackie başta olmak üzere birçok filozof, kötülüğün tanrının varlığının inkârını gerektiren ciddi bir problem olarak ele almıştır. Değişik versiyonlarla defalarca tekrarlanan bu problemin önermeleri David Hume tarafından "Din Üstüne Diyaloglar" adlı eserde Philo'nun ağızyla şu şekilde formüle edilmiştir:
3. Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da gücü yetmiyor mu? Öyleyse o güçsüzdür.
4. Yoksa gücü yetiyor da kötülüğü önlemek mi istemiyor? Öyleyse o iyi niyetli değildir.
5. Hem güçlü, hem de iyi ise, bu kadar kötülük nasıl oldu da var oldu?
6. (Açıklamalar için bkz. David Hume, Dialogues Concerning Natural Religion, (ed. Martin Bell) London 1990, Part X, s. 108-109).
7. Batı ve İslâm düşüncesinde teodise örnekleri için bkz. Cafer Sadık Yaran, Kötülük ve Theodise, Konya 1997, s. 79-173.
8. Allah'a nispet edilen hakîm sıfatı "bütün nesne ve olayları en üstün ilimle bilen" ve ayrıca "bütün tabiat nesnelerini âhenkli, sağlam ve sanatkârane yaratıp sürdüren" anlamlarına gelmektedir. Bu, Allah'ın hem ilminde hem de fiilinde hikmet sahibi olduğunu gösterir. Bu mânâyı destekleyecek şekilde Gazzâlî hikmet kavramını "eşyanın düzeni ve en ince mânâlarını kuşatmak ve onlardan beklenen gaye tamamlanıncaya kadar ne şekilde olmaları gerektiği hususunda belli bir hükme varmak" şeklinde tanımlamaktadır (Gazzâlî, el-İktisâd fî'l-İtikad (nşr. İbrahim Ağâh Çubukçu, Hüseyin Atay), Ankara 1962, s. 165-166).
9. Nesefî, Tebsirâtü'l-edille (nşr. Claude Selamé), Dimaşk 1990, I, 94-96.
10. İlâhî adalet ilkesi ve Allah'ın kulları için en faydalı olanları yaratmak konumunda bulunduğu esas (aslah prensibi) ve ilahî takdir ve irade konusu şer problemini ele alan konu başlıklar arasında yer almaktadır. (bkz. Metin Özdemir, İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi, İstanbul 2001, s. 55-78, 98-160).
11. Mu'tazile'ye göre Allah şerri dilemez ve yaratmaz. (Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud, Kitâbü'l-Tevhid (nşr. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruç), Ankara 2003, s. 5).
12. Eş'ariyye ilâhî iradeyi öne çıkaran açıklamasında, meydana gelen fiillerde hikmet aramaya ihtiyaç olmadığını savunmuştur. Buna göre âlemde şer olarak nitelenen olaylar insanın bunları şer diye nitelenmesi ve algılamasıyla ilişkilidir. Gerçekte şer değildir (Amîdî, Ebû'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Salim, Gâyetü'l-merâm fî ilmi'l-kelâm (nşr. Hasan Mahmûd Abdullatif), Kahire 1971, s. 65).
13. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsim Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, el-Müfredât (nşr. Muhammed Ahmed Halefullah), Kahire 1970, "şr" md.
14. İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali, Lisânü'l-'Arab, Beyrut, ty.: [Dâru Sadır], "şr" md.
15. Âl-i İmrân, 3/180.
16. Enfal, 8/22.
17. Nâs, 114/4-6.
18. Felâk, 113/4.
19. Felâk, 113/5.
20. Beyyine, 98/6.
21. Buhârî, "Edeb", 5598.
22. Mâide, 5/60.
23. Bkz. Buhârî, "el-Fiten", 11; Müsned, V, 391, 403.
24. Yaran, a.g.e., s. 25.
25. Yaran, a.g.e., s. 30.
26. Edward H. Madden, Evil and the Concept of God, Springfield 1968, s. 6; Yaran, a.g.e., s. 28-30.
27. Amîdî, Gâyetü'l-merâm, Kahire 1971, s. 65.
28. Sorular ve açıklamalar için bkz. İbn Kayyım, Sifâ'ül-'allî, Kahire 1323, s. 184-185, 226-227.
29. Geniş açıklama için bk. Lütfullah Cebeçi, Kur'an'da Şer Problemi, Ankara 1985, s. 68-121.
30. Mâtürîdî, Kitâbü'l-Tevhid, s. 496.
31. Mâtürîdî, age, s. 527; Te'vilâtü'l-Kur'an (nşr. Bekir Topaloğlu ve diğerleri), VIII, s. 234-235.
32. Bkz. el-A'râf, 7/28; Nahl, 16/90.
33. Tevbe, 9/96.
34. Mâtürîdî, Kitâbü'l-Tevhid, s. 259.
35. Açıklamalar için bkz. Yaran, a.g.e., s. 114-123.
36. Mâide, 5/90.
37. Mâide, 5/91.
38. En'âm, 6/43.
39. Bakara, 2/268; Nûr, 24/21.
40. Âl-i İmrân, 3/175; Arâf, 7/20; Yûsuf, 12/42; Tâ-hâ, 20/120; Hac, 22/53; Neml, 27/24; Ankebût, 29/38.
41. Te'vilât, VIII, s. 31-32.
42. a.g.e., VI, s. 149.
43. İnsanlar tarafından kötülük olarak algılanan fizikî âfetler, ölüm, şeytan, cehennem gibi hadiselerin adalet ve hikmet açısından değerlendirilmesi için bk. Emine ÖĞÜK, Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer Hikmet ilişkisi, s. 214-228.

K A Y N A K L A R

- Amîdî, Ebû'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Salim, Gâyetü'l-merâm fî ilmi'l-kelâm (nşr. Hasan Mahmûd Abdullatif), Kahire 1971.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali, Lisânü'l-'Arab, Beyrut, ty.: [Dâru Sadır] "şr" md.
- Muhammed Fuad Abdullâkî, Mu'cemü garibü'l-Kur'an, Beyrut, ty.: [Dâru'l-ma'rîfe], "şr" md.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsim Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, el-Müfredât (nşr. Muhammed Ahmed Halefullah), Kahire 1970, "şr" md.
- Cafer Sadık Yaran, Kötülük ve Theodise, Konya 1997.
- David Hume, Dialogues Concerning Natural Religion, (ed. Martin Bell) London 1990, Part X.
- Edward H. Madden, Evil and the Concept of God, Springfield 1968.
- Emine Öğük, Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet ilişkisi, İstanbul 2007.
- Gazzâlî, el-İktisâd fî'l-İtikad (nşr. İbrahim Ağâh Çubukçu, Hüseyin Atay), Ankara 1962.
- Lütfullah Cebeçi, Kur'an'da Şer Problemi, Ankara 1985.
- Metin Özdemir, İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi, İstanbul 2001.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud, Kitâbü'l-Tevhid (nşr. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruç), Ankara 2003.
-; Te'vilâtü'l-Kur'an (nşr. Bekir Topaloğlu ve diğerleri), İstanbul 2005-2012.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed b. Mekhûl, Tebsirâtü'l-edille (nşr. Claude Selamé), Dimaşk 1990.